

2. Wstęp

Na mapie archeologicznej Afryki środkowy Sudan zajmuje miejsce szczególne. Tutaj w I tysiącleciu p.n.e. uformowała się kultura meroicka, która rozwijała się do połowy I tysiąclecia n.e. a następnie jej miejsce zajęło wczesnochrześcijańskie państwo Alodii. Kultura meroicka powszechnie jest uważana za najstarszą cywilizację Afryki na południe od Sahary.

Podobnie jak w przypadku innych cywilizacji, powstanie kultury meroickiej było wynikiem dłuższego procesu historycznego. W świetle obecnie dostępnych informacji archeologicznych wydaje się, że początki tego procesu sięgają schyłku epoki kamienia, najprawdopodobnie okresu neolitu chartumskiego, tj. V i IV tysiąclecia p.n.e. Można je stosunkowo dobrze obserwować w zakresie stosunków gospodarczo-społecznych.

Celem tej pracy jest przedstawienie głównych kierunków i etapów w rozwoju gospodarczym społeczeństw środkowego Sudanu w okresie 8000 - 3000 p.n.e., ze szczególnym uwzględnieniem sfery zdobywania pożywienia. Istotną cechą tego okresu było przejście od wyłącznego stosowania wysoko rozwiniętej gospodarki przyswajalnej do gospodarki mieszanej, wytwórczo-przyswajalnej, opartej o chów zwierząt; nastąpiło to około 4900 p.n.e. W dziejach badań prahistorycznych w Sudanie prób takich dotąd nie podejmowano, ograniczając się jedynie do formułowania wniosków w tym względzie przy okazji publikowania wyników badań wykopaliskowych stanowisk archeologicznych.

Rozwój kierunków i etapów zdobywania żywności będą rozpatrywał w powiązaniu z innymi dziedzinami wytwórczości dóbr materialnych, takimi jak wyrób narzędzi pracy, broni, ozdób osobistych i garncarstwo, mając także na uwadze rozwój wymiany tych dóbr. Równocześnie będą obserwował przemiany zachodzące w osadnictwie i strukturze społecznej badanych grup ludzkich. Rozwój gospodarczy tych społeczeństw staram się przedstawić na tle przemian środowiska naturalnego zachodzących na badanym obszarze. Znaczenie przemian gospodarczych w środkowym Sudanie oceniam, obserwując procesy zachodzące w tym okresie na terenach ościennych.

Problematykę tę wybrałem ze względu na jej znaczenie dla prób wyjaśnienia istoty procesów kulturowych zachodzących w północno-wschodniej Afryce u schyłku pradziejów. Jej podjęcie jest możliwe ze względu na stosunkowo bogatą bazę informacyjną.

Zakres przestrzenny mej pracy ogranicza się do odcinka biegu górnego Nilu od VI katarakty na północy do połączenia Białego i Błękitnego Nilu w regionie dzisiejszego Chartumu; ze względu na zasięg kultury neolitu chartumskiego uwagę swą kieruję jednak aż do Jebel Aulia na dolnym odcinku Białego Nilu. Chodzi więc o odcinek rzeki długości około 120 kilometrów; ze względu na stan podstaw informacyjnych rozważania te obejmują pas terenu szerokości kilkunastu kilometrów po obu stronach rzeki. Charakteryzuje się on urozmaiconą rzeźbą pionową, geomorfologią i hydrografią; były one podstawą wykształcenia się we wczesnym i środkowym holocenie różnych nisz środowiskowych i biotopów, które były eksploatowane gospodarczo przez człowieka.

Poza nielicznymi pozostałościami osadniczymi z wczesnej i środkowej epoki kamienia (Arkell 1963: 5 - 29), zanotowano na tym obszarze silną koncentrację stanowisk kultury wczesnochartumskiej i neolitu chartumskiego, która jest zapewne pozostałością swego rodzaju węzła osadniczego istniejącego tutaj w okresie 8000 - 3000 p.n.e. Analiza rozwoju kulturowego w tym okresie wykazuje, że obszar ten był strefą szczególnie aktywnej działalności gospodarczo-społecznej silnie oddziaływającej na społeczeństwa bytujące na terenach ościennych. Doszło tutaj do wykształcenia się bardzo rozwiniętej gospodarki przyswajalnej z elementami specjalizacji i równocześnie pojawiło się najstarsze garncarstwo afrykańskie (kultura wczesnochartumska), a następnie zaczęto uprawiać dobrze już rozwinięty chów zwierząt, przede wszystkim bydła, czemu z kolei towarzyszyło uformowanie się najstarszej elity społecznej (kultura neolitu chartumskiego). Środkowy Sudan uważany jest za jeden z autochtonicznych ośrodków neolityzacji w Afryce, bowiem tutaj przed około 3000 p.n.e. udomowiono proso (Harlan i Stemler 1976: 472 - 473, mapa 5).

Nie ulega wątpliwości, że formy gospodarki neolitycznej, głównie chów zwierząt, rozpowszechniły się ze środkowego Sudanu — zapewne z innymi, towarzyszącymi im cechami kulturowymi — w kierunku południa, do południowego Sudanu i wschodniej Afryki. Po okresie neolitu, po około 3000 p.n.e., nastąpił zanik osadnictwa w środkowym Sudanie trwający aż do I tysiąclecia p.n.e., kiedy pojawiła się tutaj kultura meroicka.

Gospodarka społeczeństw ze schyłku pradziejów na tym obszarze nie była dotąd przedmiotem odrębnego, pełniejszego opracowania. Jak już wspomniałem wyżej, ograniczano się do przedstawienia wniosków w tym względzie podczas analizowania wyników badań wykopaliskowych. Dostrzec tutaj można dwa etapy. W pierwszym z nich prezentowano jedy-

nie informacje bezpośrednie (szczątki zwierzęce i roślinne) i pośrednie (np. żarna) oraz w prosty sposób je interpretowano. Problematykę tę po raz pierwszy podjął Arkell w publikacjach stanowisk w Khartoum Hospital (1949) i Shaheinab (1953). W pierwszym przypadku przedstawił on szczegółowo materiały będące w istocie do dzisiaj podstawą badań nad gospodarką ludności kultury wczesnochartumskiej, w drugim zaś ludności wczesnoneolitycznej. Istotną częścią jego rozważań było sformułowanie wniosków co do sposobów zdobywania żywności przez ludność obu osad. W Khartoum Hospital stwierdził on gospodarkę przyswajalną opartą o rybołówstwo, łowiectwo oraz zbieractwo mięczaków i roślin, natomiast w Shaheinab odkrył najstarsze wówczas w Sudanie i w Afryce na południe od Egiptu i środkowej Sahary pozostałości chowu kozy i owcy w postaci szczątek szkieletów tych gatunków, który był uprawiany obok tradycyjnych form gospodarki. Ten sam badacz szczegółowo opisał także inne dziedziny wytwórczości w obu osadach: wyrób narzędzi pracy z kamienia i kości, ozdób osobistych i garncarstwo. Pożytecznym podsumowaniem tego etapu był szkic Haysa (1976), który jednak koncentrował się na wytwórczości krzemieniarskiej i garncarstwie.

Następny etap badań tej problematyki charakteryzował się znacznie powiększonym zbiorem informacji co nastąpiło w rezultacie badań terenowych prowadzonych w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych oraz próbami wyjaśnienia istoty rozwoju gospodarczego we wczesnym neolicie. Podstawy do badań nad gospodarką, w tym także nad sposobami zdobywania żywności kultury wczesnochartumskiej, uległy istotnemu polepszeniu w wyniku badań wykopaliskowych w Saqqai i monografii tego stanowiska pod redakcją Canevy (1983a). Próbę opracowania neolitu w Sudanie, w tym także w środkowej jego części podjął Abbas (1982), jednak jego praca zawiera liczne słabe strony, m.in. brak w niej próby przedstawienia generalnego kierunku rozwoju gospodarczo-społecznego i jego interpretacji a także funkcjonowania osadnictwa neolitycznego. Natomiast krokiem naprzód była próba syntezy neolitu w środkowym Sudanie zaproponowana przez Haaland (1981; 1987b). Niestety, wartość tej pracy obniża jej wewnętrzny nieporządek oraz szereg naiwnych sformułowań i tez; w istocie pominięto w niej kwestię środowiska naturalnego jako obiektu eksploatacji przez człowieka. Autorka tej pracy posłużyła się analogiami etnograficznymi, zaczerpniętymi z rozmaitych kultur Sudanu i innych części Afryki, przy interpretacji społecznej funkcjonowania gospodarki neolitycznej, a więc procesu sprzed około siedmiu tysięcy lat. Najwartościowszą próbą przedstawienia rozwoju gospodarki, w tym także sposobów zdobywania pożywienia przez ludność kultury wczesnochartumskiej i neolitu chartumskiego, jest szkic syntetyczny Clarka (1984a). Badacz ten gruntownie wykorzystał obecny zasób informacji, uwzględnił czynnik środowiska naturalnego, wyczerpująco przed-

stawił formy zdobywania pożywienia i inne gałęzie wytwórczości dóbr materialnych, rozpatrując te sferę działalności ludzkiej na szerszym tle porównawczym. Kwintesencją tego szkicu jest model obrazujący rozwój form zdobywania żywności w środkowym Sudanie w okresie holoceniście.

Podstawą moich badań nad gospodarką społeczeństw środkowego Sudanu u schyłku pradziejów są informacje archeologiczne; są one uzupełniane przez dane z zakresu geomorfologii, klimatologii, archeobotaniki, archeozoologii, antropologii fizycznej i kulturowej oraz etnografii. Informacje archeologiczne zawarte są w publikacjach źródłowych, które wymieniam w poszczególnych rozdziałach tej pracy. Wiele ustaleń zawartych w tych publikacjach starałem się zweryfikować. Bardzo ważne znaczenie mają, dotąd niepublikowane, rezultaty badań wykopaliskowych w Kadero, które w istotnym stopniu zmieniają dotychczasowy obraz stosunków kulturowych, w tym także gospodarczo-społecznych, panujących w czasach neolitu chartumskiego. Wykorzystywane tutaj informacje archeologiczne pochodzą przede wszystkim z okresu rozwoju kultury wczesnochartumskiej i kultury neolitu chartumskiego, zarówno z jego wczesnej jak i z późnej fazy, zatem ze stosunkowo długiego odcinka czasu, od około 8000 do 3000 p.n.e.; pozwala to przedstawić rozwój gospodarki jako proces, a więc w ujęciu dynamicznym. Wszystkie te czynniki umożliwiają podjęcie próby przedstawienia głównych kierunków i etapów w rozwoju sposobów zdobywania pożywienia przez społeczeństwa bytujące u schyłku pradziejów.

Gospodarka, a w tym sposoby zdobywania pożywienia, należy do najważniejszych sfer działalności człowieka i wywiera wpływ na rozwój struktury społecznej i politycznej oraz ideologii. W przeciwieństwie do stanowiska zajmowanego przez metodologię materializmu historycznego nie uważam, że gospodarka (produkcja dóbr materialnych) stanowi czynnik decydujący bezwzględnie i w sposób prosty (tzw. rola substratowa w procesie rozwoju kulturowego i historycznego) o kierunku rozwoju innych sfer i form działalności ludzkiej. Istotnym elementem mego podejścia do badania gospodarki jest zwrócenie baczniejszej uwagi na ekologię badanych grup społecznych, tj. całość relacji tych grup do otaczającego je środowiska naturalnego nieorganicznego i organicznego (Brewer 1971: 1 - 6), które było przez nie eksploatowane gospodarczo.

Niniejsza praca stanowi pierwszy etap badań nad rozwojem społeczeństw na tym obszarze u schyłku pradziejów. Dalsze badania winny dotyczyć struktury społecznej i ideologii tych grup. Podjęcie tej pracy zmierza więc do poszerzenia tradycyjnego horyzontu badań nad procesami i zjawiskami kulturowymi w tej części Afryki w okresie od VIII do IV tysiąclecia p.n.e.

W rezultacie moich badań można wydzielić dwa etapy w rozwoju sposobów zdobywania pożywienia w tym okresie, którym towarzyszyły

modyfikacje pozostałych form wytwórczości dóbr materialnych oraz przemiany społeczne o podstawowym znaczeniu:

1. Około 8000 - 4900 p.n.e. Okres rozwoju kultury wczesnochartumskiej. Etap wyłącznego stosowania wysoko rozwiniętej gospodarki przyswajalnej z elementami specjalizacji, opartej o eksploatację biomasy w środowiskach nadwodnych poprzez rybołówstwo, łowiectwo oraz zbieractwo mięczaków i roślin, eksploatującej różne nisze i biotopy ekosystemu sawanny nilotyckiej bogatego w biomasę. Szeroko stosowano wówczas technikę mikrolityczną do wyrobu narzędzi pracy, zaczęto stosować kamienne narzędzia do rozcierania, w tym także typowe żarna, a także kościane groty broni miotanej. Już na początku tego okresu zainicjowano garncarstwo. Wydaje się, że grupy społeczne tej ludności wykazują najczęściej podobieństw do modelu plemienia prostego proponowanego przez dzisiejszą antropologię kulturową.

2. Około 4900 - 3000 p.n.e. Kultura neolitu chartumskiego (około 4900 - - 3800 p.n.e. — wczesna faza, około 3800 - 3000 p.n.e. — późna faza). Etap mieszanej gospodarki wytwórczo-przyswajalnej opartej o chów zwierząt, głównie bydła, oraz o eksploatację dzikich zbóż tropikalnych; zajęcia te praktykowano w różnych proporcjach w zależności od charakteru niszy środowiskowej. Jeżeli chodzi o pozostałe dziedziny wytwórczości, to zastosowano wówczas szlifowanie narzędzi i broni z surowców kamiennych. W grupach społecznych tej ludności pojawiła się elita, najprawdopodobniej o charakterze dziedzicznym, wyraźnie uprzywilejowana i praktykująca odrębny rytuał pogrzebowy. Grupy te wykazują najczęściej podobieństw do modelu plemienia wodzowskiego.

Praca ta składa się z pięciu rozdziałów poprzedzonych wstępem. Pierwszy rozdział zawiera krótkie podsumowanie wyników badań wykopaliskowych na stanowisku neolitycznym w Kadero. W rezultacie dyskusji prowadzonej w następnych partiach tej pracy można będzie m.in. dokonać oceny znaczenia informacji uzyskanych na tym stanowisku dla badań nad schyłkiem pradziejów w tej części Afryki. Drugi rozdział, o charakterze szkicu syntetycznego, daje opis głównych kierunków rozwoju gospodarczego społeczeństw północno-wschodniej Afryki w późnym paleolicie (około XL - IX tysiąclecia p.n.e.). Trzeci rozdział przedstawia sposoby zdobywania żywności i inne dziedziny gospodarki ludności kultury wczesnochartumskiej (8000 - 4900 p.n.e.). Zawiera on także charakterystykę środowiska naturalnego, osadnictwa i struktury społecznej a zamyka go przedstawienie głównych tendencji rozwoju gospodarczego w północno-wschodniej Afryce w tym okresie. Czwarty rozdział pracy, o układzie podobnym do poprzedniego przedstawia gospodarkę w początkach neolitu chartumskiego (4900 - 3800 p.n.e.). Istotną jego częścią są informacje uzyskane z badań wykopaliskowych w Kadero. Do części składowych tego rozdziału należą rozważania o genezie chowu zwierząt w tej części Sudanu oraz o eksploatacji zbóż tropikalnych. W rozdziale

piątym znajduje się zarys przemian gospodarczych w późnej fazie neolitu chartumskiego (3800 - 3000 p.n.e.). Pracę zamyka zakończenie.

W tym miejscu pragnę wyjaśnić kilka kwestii terminologicznych. W przypadku gatunków afrykańskich zwierząt łownych starałem się stosować nazwy polskie jeżeli takowe istnieją; najczęściej używałem nazw występujących w języku angielskim wywodzących się zresztą przeważnie z języków etnicznych Afryki; podaję też ich nazwy łacińskie.

W przypadku operowania datami absolutnymi stosowałem niekalibrowane daty radiowęglowe i daty kalendarzowe. Np. 4700 bp oznacza 4700 lat radiowęglowych temu (przed rokiem 1950), 3100 p.n.e. oznacza zaś lata kalendarzowe przed naszą erą.